

A MONDATSZERKEZET ÉS ELEMEI

BODNÁR FERENC

1. Minden eddigi — „hagyományos” — magyar mondattan központi kérdése: hogyan függ össze valamely nyelvi jel mondatrész-funkciója egy szó szerkezetben betöltött szerepével és saját szófajával? E probléma megoldása (vagy megoldatlansága) az iskolai nyelvtanítás szintjén mindig a mondatelemzés gyakorlatában mutatkozott meg. Mai gondjainkat is célszerű tehát innen megközelíteni: hogyan elemzünk mondatot?

2. Függetlenül attól, hogy egyes szakíróink a mondat egy-egy szavát tekintik-e alanynak—állítmánynak ill. egy-egy részét — ma így elemzünk:

A szorgalmas tanuló a verset jól megtanulta

a) „szorgalmas”: minőségjelző; „tanuló”: alany (esetleg puszta alany); „a verset”: határozott tárgy; „jól”: módhatározó; „megtanulta”: állítmány (esetleg puszta állítmány).

b) „a szorgalmas tanuló”: minőségjelzős szó szerkezet; „a verset megtanulta”: határozott tárgyas szó szerkezet; „jól megtanulta”: módhatározói szó szerkezet; „tanuló megtanulta”: alany-állítmányi (predikatív) szó szerkezet. A predikatív szó szerkezet tagjai nincsenek egymásnak alárendelve, de a jelzős szintagmában a jelzői determináns alá van rendelve alaptagjának mint alany (puszta alany), a tárgyas és a határozós szintagmák determinánsai alá vannak rendelve alaptagjuknak mint állítmánynak (puszta állítmánynak).

Az *a)* és *b)* változat lényegileg ugyanaz. A *b)* csupán kiteljesítése — magasabb szinten — az *a)*-nak. Az egyszerűség kedvéért a továbbiak során ezért a *b)* változatot vizsgálom.

3. A felvethető legfontosabb kérdés a következő: milyen alapon nevezzük el és értelmezzük a nyelvi jelet akkor, ha a mondatból jelzőt, határozót, tárgyat — s akkor, ha a mondatból alanyt-állítmányt elemzünk ki?

„a szorgalmas tanuló”: a „szorgalmas” neve jelző; tulajdonságai: formális szempontból *0* ragos (nominatívusz ragos), tartalmi szempontból melléknév; szerepe (funkciója) kizárólag szintagmatikus (szintaktikai): meghatározza egy másik szóhoz (*tanuló*) való viszonyát. E szintaktikai viszony neve: jelzős viszony.

„a verset megtanulta”: „a verset” neve tárgy; tulajdonságai: formális szempontból *t* ragos (akkuzatívusz ragos), tartalmi szempontból főnév; szerepe kizárólag szintaktikai: meghatározza egy másik szóhoz (*megtanulta*) való viszonyát. E szintaktikai viszony neve: tárgyas viszony.

„jól megtanulta”: a „jól” neve határozó; tulajdonságai: formális szempontból *l* ragos, tartalmi szempontból melléknév; szerepe kizárólag szintaktikai: meghatá-

rozza egy másik szóhoz (*megtanulta*) való viszonyát. E szintaktikai viszony neve: határozói viszony.

Összegezve: a tárgy, határozó, jelző valamilyen névszóragos valamilyen névszó, amely egy másik szóhoz való formális-tartalmi (jelentéstani) viszonyában meghatározza saját értékét egy szószerkezetben. E szószerkezeti viszony állandó és általános érvényű, azaz: minden lehetséges magyar mondatban jelzős szerkezet a „szorgalmas tanuló”, tárgyas szerkezet az „a verset megtanulta”, s határozós szerkezet a „jól megtanulta”. A tárgy, határozó, jelző alárendeltje saját alaptagjának; determináns és alptag között formális egyezés (kongruencia) nem lehetséges!

Mi a helyzet viszont a „tanuló megtanulta” predikatív szintagmával?

„tanuló”: neve (puszta) alany; tulajdonságai: formális szempontból *0* ragos (nominatívusz ragos), tartalmi szempontból főnév; szerepe kizárólag mondatbeli (mondattani): a mondatnak azon a helyén áll, amely kijelentésünk alapja. Passzív szintaktikai funkciója: fölérendelt tag (alptag) a „szorgalmas tanuló” jelzős szószerkezetben.

„megtanulta”: neve (puszta) állítmány; tulajdonságai: formális szempontból tárgyas személyragos, tartalmi szempontból ige; szerepe kizárólag mondatbeli (mondattani): a mondatnak azon a helyén áll, amely kijelentésünk eredménye, maga a kijelentés. Passzív szintaktikai funkciója: fölérendelt tag (alptag) a „verset megtanulta” tárgyas és a „jól megtanulta” határozós szintagmákban.

Összegezve: a (puszta) alany mindig *0* ragos főnév (jelentéstani szempont!), s mindig erről állítunk valamit (mondattani szempont!); a (puszta) állítmány mindig személyragos ige (jelentéstani szempont!), s mindig ezt állítjuk a mondatban (mondattani szempont!). A puszta alany és állítmány soha nincsenek egymásnak alárendelve szintaktikai szempontból, de az esetleges determinánsoknak mindig végső alptagjai. A formális egyezés (kongruencia) a (puszta) alany és állítmány között mindig fennáll!

A predikatív „szintagma” tehát nem szintagma — legalább is abban az értelemben nem, amelyben tárgyas, határozós és jelzős szintagmáról beszélünk. Amikor mi tárgyként, határozóként, jelzőként értelmezünk egy nyelvi jelet, akkor egyrészt jellemezzük formális-tartalmi szempontból, tehát szintaktikai-jelentéstani szempontból — másrészt meghatározzuk helyét s értékét egy szószerkezetben (alárendelt tag, determináns). Amikor azonban mi (puszta) alanyként, állítmányként értelmezünk egy nyelvi jelet, akkor egyrészt jellemezzük formális-tartalmi szempontból, tehát szintaktikai-jelentéstani szempontból; másrészt meghatározzuk helyét s értékét egy szószerkezetben (fölérendelt tag, alptag) — és végül megmondjuk helyét s értékét a mondatban mint a közlés egészében. Ez utóbbi érték már nem általános, nem állandó — hiszen pl. az „a tanuló” egy másik lehetséges mondatban (pl. ebben: Ő a tanuló) *esetleg* már nem alany, hanem állítmány.

Sajnálatos és szerencsétlen dolog azonban az, hogy az elemzésnek ugyanazon a síkján beszélünk tárgyról, határozóról, jelzőről egyrészt — és alanyról, állítmányról másrészt. Köztudomású, hogy ennek a sok félreértést okozó ténynek oka az, hogy a nyelvtudomány történetében nem alakult ki a mondat szerkezetében levő két végső alptagnak ugyanolyan jelentéstani szempontú elnevezése; mint amilyen a „tárgy”, „határozó” és „jelző” determinánsoké. Az előbbi fejtegetések alapján azonban az is világos, hogy a műszók használatának tisztázatlansága csupán a felszín

— a valóságban a nyelvi jelek lényegének fel nem ismerése „rejtőzik” a dolgok mélyén.

Hogyan nevezzük el hát e két „névtelent”? Elnevezni őket — *a mondat szerkezeti elemzésének síkján maradva!* — nyilván ugyanolyan szempontból kell, ugyanolyan módon, ahogyan a jelzőt, tárgyat, határozót elnevezzük akkor, ha ezek más determinánsok alaptagjává válnak. Pl. ha az „A legjobb barátom nagyon magas házban lakik” mondat szerkezetét vizsgálva a „magas házban” szintagmában egy jelzőt és egy -ban ragos főnevet, a „nagyon magas” szintagmában egy határozót és egy *0* ragos (nominatívuszi) melléknevet látunk — akkor a „házban lakik” szintagmában egy határozói determinánst és egy személyragos igét, az „a legjobb barátom” szintagmában pedig egy jelzői determinánst és egy *0* ragos (nominatívuszi) főnevet kell látnunk. E két elnevezés tipikusan jelentéstani, hiszen a formális (*0* ragos, személyragos) és a tartalmi (főnév, ige) jegyek egyaránt benne foglaltatnak. Minthogy pedig az alanyként álló szó (végső alaptag) mindig nominatívuszi formájú és szubsztanciális tartalmú, az állítmányként álló szó (végső alaptag) mindig személyragos formájú és akcidentális tartalmú — Az idő szép — féle nominális szerkezet implicite egy igét is magában foglal! —, „puszta alany-állítmány”, „predikatív szintagma” helyett joggal mondhatjuk: *egymással személyben és számban egyező főnév és ige.*

Az „alany” és az „állítmány” műszók ilyenformán valóban mondatfunkciós tagok elnevezésére lehetnek használatosak. Minthogy pedig az alanyi szerepű nominatívuszi főnév több szintagma közös végső alaptagja lehet a mondatban, és az állítmányi szerepű személyragos ige úgyszintén több szintagma közös alaptagja lehet a mondatban: szintaktikai szempontból is jogos alanynak tekinteni a mondat azon részét, amelynek „vezér”-tagja a nominatívuszi főnév, állítmánynak pedig a mondat azon részét, amelynek „vezér”-tagja a személyragos ige.

4. A mondat természetesen mondattani közlésfunkció és szintaktikai jelentésfunkció harmonikus egységében él, benne tehát az analízis során egyrészt mondatrészeket, másrészt szószerveket lehet megkülönböztetni. (Itt és a következőkben szintaktikai jelentésfunkció nélküli módosítószók és az összetett igealakok nem veendő figyelembe, a névszói-igei állítmány pedig egy szemantikai egységként értékelendő.) Ha figyelembe vesszük, hogy alany-állítmányi (predikatív) viszonyban szavak és szintagmák állhatnak egymás mellett, a kéttagú magyar mondat így jellemezhető:

A mondat két szóból áll, pl.:

A fiú ír. A fiú nem ír. A fiú írni fog. A fiú nem fog írni. Stb.

Szép az idő. Nem szép az idő. Szép volt az idő. Az idő szép fog maradni. Stb.

A mondat egy szóból és egy szintagmából áll, pl.:

A fiú levelet ír. A szorgalmas fiú ír. Stb.

Az idő nagyon szép volt. Nem fog nagyon szép maradni az idő. Stb.

A mondat két szintagmából áll, pl.:

A szorgalmas fiú levelet ír.

A borús idő nagyon szomorú volt. Stb.

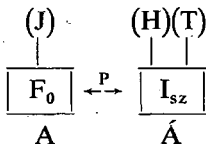
Látható, hogy a mellérendelő mondatfunkciós tagot nem tartalmazó mondat legfeljebb két szintagmából állhat — akkor, ha mindkét mondatfunkciós tagban legfeljebb egy determináns található. Ez természetes is, hiszen két mondatrésznek

két szintagma felel meg. Kérdés, hogyan értelmezhető mondatfunkció és szintaktikai jelentés harmóniája akkor, ha egy-egy mondattagban egynél több determináns is található?

Ha egynél több determináns van, ezek között a következő viszonyok lehetségesek:

a) *A szorgalmas fiú szépen megtanulta a verset.*

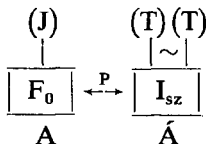
Ábrázolva: (az ábrázolás jelei: □ = elsődleges, végső alaptag; () = determináns; $\overset{P}{\leftarrow}$ = predikatív viszony; □ = másodlagos, harmadlagos stb. alaptag; A = alany; Á = állítmány; J = jelző; H = határozó; T = tárgy; F₀ = nominatívuszi főnév; I_{sz} = személyragos ige.)

A közös alaptagon levő határozói és tárgyas determináns függetlenek egymástól.

b) *A szorgalmas fiú megtanulta a verset és a számtant.*

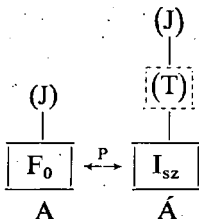
Ábrázolva:

A közös alaptagon levő két tárgyi determináns mellérendelő (kapcsolatos) viszonyban van.

c) *A szorgalmas fiú megtanulta a szép verset.*

Ábrázolva:

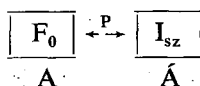

Az igei alaptagon levő elsődleges tárgyi determinánsnak alá van rendelve a másodlagos jelzői determináns.

A mellérendelő mondatfunkciós tagot nem tartalmazó kéttagú magyar mondat tehát akkor is legfeljebb két szintagmából áll, ha akár az alanyi, akár az állítmányi részben egynél több független, mellérendelt vagy alárendelt, elsődleges vagy nem elsődleges determinánst találunk. Ha tudjuk, hogy az alanyi rész végső alaptagja mindig nominatívuszi főnév, az állítmányi rész végső alaptagja mindig személyragos ige — kérdés, milyen nyelvi törvény határozza meg, mi lehet a determinánsok minősége, és hol lehet a determinánsok helye az egyes alaptagokon!

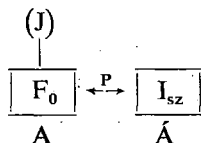
5. A kéttagú (verbális) magyar mondat mondattani és szintaktikai viszonyai — a kibővítés módszerével — a következőképpen jellemezhetők:

a) *A fiú ír*

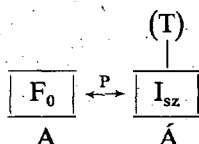
Alany: „a fiú”; állítmány: „ír”: Az alanyi funkciót nominatívuszi főnév, az állítmányi funkciót személyragos ige fejezi ki.

b) *A szorgalmas fiú ír*

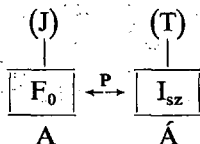
Alany: „a szorgalmas fiú”. Állítmány: „ír”. Az alanyi funkciót nominatívuszi főnévi alaptagú és nominatívuszi melléknévi determinánsú (minőségjelzői) szintagma, az állítmányi funkciót személyragos ige fejezi ki.

c) *A fiú levelet ír*

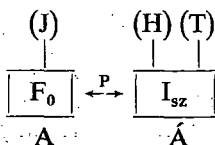
Alany: „a fiú”. Állítmány: „levelet ír”. Az alanyi funkciót nominatívuszi főnév, az állítmányi funkciót személyragos igei alaptagú, *t* ragos névszói determinánsú (tárgyas) szintagma fejezi ki.

d) *A szorgalmas fiú levelet ír*

Alany: „a szorgalmas fiú”; állítmány: „levelet ír”. Az alanyi funkciót nominatívuszi főnévi alaptagú, nominatívuszi melléknévi determinánsú (minőségjelzői) szintagma, az állítmányi funkciót személyragos igei alaptagú, *t* ragos névszói determinánsú (tárgyas) szintagma fejezi ki.

e) *A szorgalmas fiú csöndben levelet ír*

Alany: „a szorgalmas fiú”; állítmány: „csöndben levelet ír”. Az alanyi funkciót nominatívuszi főnévi alaptagú, nominatívuszi melléknévi determinánsú (minőségjelzői) szintagma, az állítmányi funkciót pedig egy olyan szintagma fejezi ki, melynek alaptagja személyragos ige, s ennek két — egymástól független — determinánsa van. Az egyik determináns *-ben* ragos névszó (állapothatározó); a másik determináns *t* ragos névszó (tárgy).

Mínt hogy a kibővítés során több s másféle elsődleges determinánshoz nem juthatunk, a legutolsó mondat skémája egyben a magyar egyszerű mondat típusformájának is tekinthető. Szimbolizálva:

$$j_{0, \text{nak}} \underset{\text{A}}{N}_0 \overset{\text{P}}{\leftrightarrow} \underset{\text{A}}{t_{a,0} h \sim V}_{sz}$$

(A szimbólumok: *j* = jelző, *N* = névszó, *P* = predikatív viszony, *t* = tárgy, *h* = határozó, *V* = ige, *A* = alany, *Á* = állítmány; *0* = nom. rag, *gen.* rag, *a* = tárgyrag, *~* = bármelyik névszórag, *sz* = igei személyrag).

Következtetések:

a) A kéttagú magyar mondat alanyi funkciós és állítmányi funkciós tagra bontható.

b) Az alanyi funkciós mondattag = szintaktikai-jelentéstani szempontból — vagy nominatívuszi főnév, vagy nominatívuszi főnévi alaptagú jelzői szintagma; az állítmányi funkciós mondattag — szintaktikai-jelentéstani szempontból — vagy személyragos ige, vagy személyragos igei alaptagú tárgyi-határozói szintagma.

c) Nominatívuszi főnév ill. személyragos ige determináns nem lehet — viszont a determináns mindig ragos névszó.

d) Minden szintaktikai funkciójú szót, amelyek legalább egy névszóragot felvehet, névszónak kell tekintenünk: így a főnévi igenevet, határozói igenevet és a határozószót is. (A főnévi igenev csak *0* ragot kaphat, pl. *játszani-0*, a határozói igenev *0* ragot és *n* ragot, pl. *sietve-0*, *sietvé-n*, a határozószó a *0* ragon kívül latívuszi és ablatívuszi ragokat is, pl. *beljebb-0*, *beljebb-re*, *beljebb-ről*). Ha ugyanis pl. ebben a mondatban: „Most sietve tanulni megyek” — a „most”, „sietve”, „tanulni” szavakat az eddigi általános gyakorlat szerint „ragtalanoknak” tekintjük, akkor ki kellene mondanunk, hogy ezek tőalakban (!?) fejeznek ki határozói viszonyt — ami nyilvánvaló képtelenség!

Kétségtelen, hogy ezekhez az eredményekhez a nyelvi rendszernek kissé önkényesnek látszó, intuitív kezelésével jutottunk. A következőkben megvizsgáljuk a lehetséges ellenvetések — látszólag kivételes — példáit.

6. Látszólag nominatívuszi melléknévi (igenévi), számnévi (névmási) végső alaptagú határozói szintagma fejez ki közvetlenül, elsődlegesen mondattani funkciót a következő példákban:

Alanyi funkció

A nagyon szép már elmúlt
Az öttel több jobb lett volna
A fokhagymával spékelt ízlelt

Állítmányi funkció

A kép nagyon szép.
Az eredmény öttel több
A hús fokhagymával spékelt

A megoldás: alanyi funkcióban a „szép”, a „több” és a „spékelt” — a „szép valami”, „több valami”, „spékelt valami” jelzői szintagmák (jelentéstapadásos) szimbólumai; állítmányi funkcióban pedig a „szép”, „több”, „spékelt” szavak nem végső alaptagok, hiszen a jelen idejű névszói-igei állítmány névszói részei, amelyekhez implicite egy létige tartozik.

Látszólag határozói igenévi végső alaptagú határozói szintagma fejez ki közvetlenül állítmányi funkciót a következő példában:

Az ajtó szélesre tárva

A megoldás: a „tárva” csak látszólag végső alaptag, hiszen a „szélesre tárva” csupán hiányos változata a „szélesre van tárva” szerkezetnek.

Az „ének a pesti ligetről”, „levél a hitveshez”-féle szerkezetek — ezeket hátravetett jelzőként fogjuk fel! — tulajdonképpen „a pesti ligetről szóló ének”, „a hitveshez írt levél” változatai, amelyekben a nominatívuszi főnévi végső alaptaghoz a határozó előtt szabályszerűen járul a jelzői determináns.

Az egyetlen valódi kivétel a főnévi igenév, amely alanyi funkcióban, végső alaptagként tárgyi és határozói determinánsokat vehet fel — névszói-igei ill. „személytelen igei” állítmány mellett, pl.:

A kiállítás megnézni kellemes volt

A szobában dohányozni nem illik

Megjegyzendő azonban, hogy ezek az alanyi funkciós tagok könnyen valódi nominatívuszi főnévi alaptagú szerkezetté lexikalizálhatók, így: „a kiállítás megnézése”, „a szobában (való) dohányzás”. Állítmányi szerepben pedig csak kivételesen, speciális stilisztikai értékben jelentkezhet, pl. (JÓKAI után szabadon): „Asszonyt kísérni-Istent kísérteni”.

7. Az előbbieken — vázlatosan — kifejtettek természetesen kizárólag az elsődleges szintagmákra vonatkoznak. Ennek és a nem elsődleges szintagmák problémáinak tüzetesebb kidolgozása talán egy „újhagyományos” szintaxis feladata lenne.

Az ember nyelvérzékét a nyelvi törvények irányítják. Ha szintagmákat választunk — pl. tanítás céljából —, akkor inkább ilyeneket mondunk: „szép virág”, „szorgalmasan tanul”, „fát vág”, nem pedig ilyeneket: „szép virágot”, „szorgalmasan tanulva”, „fát vágó”, ugyanis nyelvérzékünk automatikusan azokra a szó szerkezetekre talál, amelyek elsődleges funkciót töltenek be a gondolatközlésben. Az elsődleges szintagmák egyszerre két síkon mutatják a nyelv és gondolkodás összefüggését. A determinánsok alá vannak rendelve alaptagjaiknak: a jelző a főnévnek, a tárgy és a határozó az igének — ebből a szempontból nézve tehát az objektív valóságot tükrözi a nyelv, mivel a dolognak tulajdonságai, a cselekvés-létezés-történének körülményei vannak. Az alaptagok formája a gondolkodás (szubjektív) valóságára utal, mivel csupán nominatívuszi formájú (0 ragos) főnévről lehet valamit állítani, s csupán személyragos ige lehet maga az állítás. Az objektív (emberen kívüli) és a szubjektív (emberen belüli) valóság együttes és egyidejű tükröződése, pillanatnyi harmóniája a gondolatközlő mondatban: a nyelvi, nyelvtani kategória igazi létformája.

DIE SATZSTRUKTUR UND IHRE ELEMENTE

Von

F. BODNÁR

Der Verfasser beweist, dass in dem einfachen ungarischen Satze zwei primäre Syntagmen — eine mit subjektivischer und eine mit prädikativischer Funktion — zu finden sind. Das Hauptglied der Syntagma mit subjektivischer Funktion ist ein Substantiv im Nennfall (oder ein Infinitiv) — und ihre primäre Determinante ist das Attribut (oder das Objekt und das Adverbiale bei dem Infinitiv). Das Hauptglied der Syntagma mit prädikativischer Funktion ist ein Verb mit Personalsuffix — und ihre primären Determinanten sind das Objekt und das Adverbiale. Die Mitteilungsfunktion (Subjekt-Prädikat) und die syntaktische Funktion (Attribut-Objekt-Adverbiale) bedingen und setzen einander korrelativ und notwendig fest.